

Радіонова Т. М.,
доцент кафедри української філології
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

АКТУАЛЬНІ НОМІНАТИВНО-СЛОВОТВІРНІ ЯВИЩА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Статтю присвячено визначенню актуальних номінативно-словотвірних явищ у сучасній українській мові: аббревіації та універбації різних типів, що є загалом універсальними для слов'янських мов. Об'єктом аналізу постають компресійні процеси в їхній різноманітності. Відповідності «словосполучення – слово» досліджуваного типу є формами абстрактної лексичної одиниці, що називається номінатемою, яка характеризується цілою низкою формальних і семантичних особливостей, притаманних лише цим лексичним структурам.

Ключові слова: деривація, мотивація, номінатема, номінація, слово, словосполучення, універб, універбація, аббревіатура, аббревіація.

Постановка проблеми. Новий підхід до дослідження актуальних номінативно-словотвірних явищ, що є характерними для української мови, видається досить значущим не лише з точки зору його релевантності, але і з позицій актуальності розмежування принципів мовної і мовленнєвої номінації.

Н.В. Дьячок [3, с. 19] вважає такий підхід актуальним через цілу низку факторів: 1) розвиток антропоцентричного погляду на мову передбачає введення до наукового обігу нових категорій і понять у сфері теорії номінації, одним з яких є поняття номінатем; 2) номінатема як базова одиниця мови має значний евристичний потенціал для сучасної теорії номінації, відкриває нові перспективи для пояснення динамічних процесів у системі номінації; 3) поява в мовленні великої кількості компресійних утворень різної етимології вимагає їхнього різноаспектного вивчення: ототожнення цих одиниць на відповідному рівні, побудови моделей їх відтворення й закріплення в мові та мовленні, визначення їхньої організації та типологічних ознак; 4) визначення номінативного статусу різних груп компресивів стає основою становлення актуальних моделей і тактик сучасної номінації, зокрема в українській мові. Актуальність теми дослідження також зумовлена важливістю явищ формально-семантичної компресії розчленованих номінативних одиниць в однослівні найменування з метою з'ясування закономірностей розвитку й функціонування лексичного складу мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До слов'янського мовознавства термін *універбація* на позначення всіх компресійних процесів увів О.В. Ісаченко, використовуючи паралельно термін-синонім *семантична конденсація*. Розглядаючи протиріччя між розчленованістю форми найменування та єдністю позначуваного предмета думки, лінгвіст намагався показати, що «втрата формальної і семантичної розчленованості найменування є одним із основних законів розвитку лексики». Процеси, пов'язані із втратою семантичної розчленованості номінації, він назвав семантичною конденсацією.

Дослідження О.С. Кубрякової, Л.В. Сахарного, В.В. Мартинова, Л.Н. Мурзіна демонструють широкий підхід до явища компресії в українській мові. Об'єктом досліджень цих учених виступає синтаксичний (дефініційний) словотвір, за якого нова одиниця мотивується не поняттям (словом чи словосполученням), а судженням, висловлюванням, що містять дефініцію відповідного предмета у вигляді предикативної конструкції – речення. Методика такого поняттєвого аналізу ґрунтується на існуванні виразної аналогії між структурою деривата і структурою мотивуючої синтаксичної конструкції. Тут слово-конденсат досліджується на різних рівнях, оскільки процес утворення слова розглядається як рух від синтаксично оформленого сполучення слів до нового слова за допомогою зрощення компонентів вихідного словосполучення або трансформації речення. І.М. Думчак вважає, що такий процес є механізмом перекодування одиниць одного – синтаксичного – рівня в одиниці іншого рівня – лексичного [2].

В.П. Олексенко [5], зазначаючи, що шляхи згортання розчленованих номінацій у синонімічні універбізовані лексеми різні, виокремлює такі: 1) суфіксальна (нульсуфіксальна) деривація: *плетена сумка – плетінка, сольний концерт – сольник, дистанційне управління – дистанційка*; 2) еліптична субстантивіація: *величальна пісня – величальна, одинадцятиметровий удар – одинадцятиметровий*; 3) композиція: *проект закону – законопроект, відновлення лісу – лісовідновлення*; 4) зрощення: *вічно зелений – вічнозелений, вище зазначений – вищезазначений*; 5) аббревіація: *драмгурток – драматичний гурток* тощо.

Зазначений досвід у дослідженні компресійних процесів у сучасній українській мові є, поза всяким сумнівом, істотним і цінним для нас. Проте маємо дещо іншу думку щодо кваліфікування цих процесів і їх результативних одиниць.

Метою статті є визначення актуальних номінативно-словотвірних явищ у сучасній українській мові, що супроводжуються тим чи іншим типом компресії.

Метою статті є визначення актуальних номінативно-словотвірних явищ у сучасній українській мові, що супроводжуються тим чи іншим типом компресії.

Виклад основного матеріалу. Виникнення різноманітних компресійних новоутворень у сучасній українській мові має цілу низку причин. Прагнення до економії засобів відбиття й полегшення процесу комунікації є суттєвим фактором, що сприяє зростанню активності процесів універбації та аббревіації. У цьому разі йдеться про синтагматичну економію, що призводить до скорочення розгорнутої лінійної структури найменувань і заміщення їх коротшими й зручнішими в процесі спілкування моновербальними позначеннями. Універбації та аббревіації підлягають сполучення слів, що характеризуються певною частотністю уживання й мають різний ступінь семантичного злиття компонентів.

Ці процеси є активними також завдяки певним інтралінгвістичним чинникам: універбація різних типів або аббревіація є окремими виявами загальномовної тенденції до аналогічної регулярності внутрішньомовних відношень, що формує мовний автоматизм і прагнення до подолання протиріччя між розчленованістю форми найменування та єдністю його значення.

Не менш важливу функцію за таких умов має психологічний чинник, що характеризує саморегуляцію кількості морфем, складів і фонем у слові в межах оперативної пам'яті людини. У зв'язку з цим більшість слів сучасних слов'янських мов, зокрема й української, містять від двох до п'яти морфем і відповідну кількість складів. Отже, ці параметри визначають оптимальну для оперативної пам'яті глибину й довжину слів української мови. Цим параметрам і відповідає морфемний і фонемний склад абревіатур та універбів.

Традиційно вважається, що між вихідним словосполученням конденсатом, що від нього утворено, існують відношення похідності, тобто зовнішньої вмотивованості. Проте, зважаючи на те, що під зовнішньою вмотивованістю розуміють відношення між двома номінатами, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним, можемо стверджувати: у такому разі між твірною й похідною одиницями не існує відношень зовнішньої словотвірної мотивації. Це ілюструють такі спостереження: 1) значення слова в цьому разі не визначається через значення словосполучення, а абсолютно збігається з ним (*мазана хата і мазанка, заплести косу і закосичити, Київський національний університет і КНУ, Державна автомобільна інспекція і ДАІ* тощо); 2) у модифікації цього типу не відбувається й жодних граматичних змін (спостерігаємо граматичну – родову або, відповідно, видову – тотожність головного слова вихідного словосполучення й відповідного універба або абревіатури: *мобільний телефон – мобільник, антитерористична операція – АТО, учасник антитерористичної операції – атошник, атовець* тощо).

Словотвірні відношення завжди передбачають мотиваційні відношення. Але не завжди мотиваційне відношення збігається зі словотвірним. Мотивація є семантичною зумовленістю значення похідного слова значеннями його складових елементів; в акті словотворення одні одиниці виступають джерелом вмотивованості, а інші – результативні – розглядають як зумовлені мотиваційні.

Отже, можна стверджувати, що між словосполученням і його моновербальним (словесним) еквівалентом реалізуються словотвірні, але не зовнішні, дериваційні, а внутрішні, міжгосові мотиваційні відношення. Разом із тим словотвірні процеси, які відбуваються в мовленні, ґрунтуються на тих самих матеріальних ресурсах, що й словотвірні процеси літературної мови: мовці не вигадують жодних нових морфем.

Усе викладене вище передбачає чітке визначення окремого термінологічного еквівалента наведеним актуальним і водночас активним мовленнєвим процесам і тим одиницям, що є результатом цих процесів. У дослідженні ми враховуємо закон мовної аналогії: зміни, що відбуваються на одному мовному рівні, повторюються на інших мовних рівнях з урахуванням особливостей кожного окремого рівня. Отже, кожна мовленнєва реалізація має відношення до відповідної мовної абстрактної одиниці, а кожна мовна абстрактна одиниця реалізується в мовленні у відповідних власних еквівалентах. Таку абстрактну одиницю називають інваріантом і вважають інтерпретованим як факт мови основним варіантом. Він не може бути тотожним варіанту: його отождошення з мовленнєвою реалізацією є умовним через існування можливої низки інших модифікацій цього інваріанта.

В.І. Теркулов трактував номінативний інваріант як абстрактну одиницю, віддалену від своїх конкретних реалізацій, яка є тим спільним, що тією чи іншою мірою виявляється в низці

однорідних конкретних одиниць, що мають статус її варіантів або дублетів [6, с. 47]. Дослідник запропонував і термінологічне позначення номінативного інваріанта – номінатема, диференційні критерії якої можна сформулювати так:

1) номінатема як одиниця мови здатна вбирати в себе велику кількість диференційних ознак, які не порушують уявленню про її цілісність;

2) номінатема реально функціонує в мовленні в одній зі своїх модифікацій (дублетів), у зв'язку з чим модифікування номінатемами є формою її існування;

3) тотожність номінатемами передбачає дублетне модифікування, яке полягає в абсолютній семантичній ідентичності протичленів; за дублетного модифікування протичлени (дублети) завжди збігаються як у лексичному, так і в граматичному відношенні;

4) семантико-граматична цільноформленість номінатемами, тобто сукупність текстово-мовленнєвих реалізацій окремої номінатемами, потенційно властивих їй.

Принцип виділення типів номінатем за домінують складовою частиною є універсальним. Отже, в сучасній українській мові визначаємо номінатемами з домінують-словом (словесною домінують) і з домінують-словосполученням (полівербальною домінують).

Один зі структурних різновидів номінатемами другого типу є найбільш актуальним у сучасній мовній ситуації. Під ним розуміємо всі семантично тотожні одиниці, що виявляються на рівні словосполучення, а саме універбалізований (вербальний) еквівалент словосполучення – слово, що виникло внаслідок вербальної модифікації словосполучення, є тотожним словосполученню в лексико-граматичному аспекті, тобто демонструє тотожність лексичного, граматичного значень та синтаксичної функції.

Цей структурний різновид має таку видову ієрархію:

1. Випадки, коли словесну інтерпретацію номінатемами з колокативною домінують створено шляхом еліпсису, скорочення сполучення слів у слово, що за своїм походженням є його компонентом:

а) еліпсис у напрямі залежного слова, наприклад: *заздравна пісня – заздравна, заутрення служба – заутрення* тощо;

б) еліпсис у напрямі головного слова, наприклад: *дитячий майданчик – майданчик, дитячий садочок – садочок, електрична панель – панель* тощо;

в) еліптична універбація, наприклад: *робити масаж – масажувати, мікрохвильова піч – мікрохвильовка, працівник колекторської фірми – колектор* тощо.

2. Випадки, коли словесний дублет номінатемами з колокативною домінують створено шляхом композитної компресії словосполучення:

а) абревіація, наприклад: *засоби масової інформації – ЗМІ, Державний вищий навчальний заклад «Донецький державний педагогічний університет» – ДВНЗ «ДДПУ»* тощо;

б) компресійна універбація, за якої компресія супроводжується імітацією словотвірного акту, наприклад: *учень першого класу – першокласник, з чорними бровами – чорнобровий, широкій у плечах – широкоплечий* тощо.

Висновки. Отже, наведені приклади демонструють прагнення мовленнєвих ресурсів впливати на мовний потенціал, даючи підстави для розбудови нових типологій на кшталт таких, що залежать від вмотивованості одиниць, тотожності за семантико-граматичною складовою тощо. Це зумовлює перспективи подальших розвідок, що полягають у структур-

но-функціональних дослідженнях одиниць, представлених у наведеній класифікації.

Література:

1. Городенська К.Г. Дери́вация синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська; відп. ред.: І.Р. Вихованець; АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – Київ: Наукова думка, 1991. – 191 с.
2. Думчак І.М. Універбація в українській мові: автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. М. Думчак. – Івано-Франківськ, 1998. – 19 с.
3. Дьячок Н.В. Явище універбації як складова слов'янського лінгвального простору / Н.В. Дьячок // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – 2017. – № 26. – С. 19–22.
4. Исаченко А.В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков / А.В. Исаченко // Slavia. – 1958. – № 3. – С. 340–343.
5. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника [Монографія] / В.П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.
6. Теркулов В.И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка / В.И. Теркулов. – Горловка: ГТПИИЯ, 2007. – 240 с.

Радионова Т. М. Актуальные номинативно-словообразовательные явления в современном украинском языке

Аннотация. Статья посвящена определению актуальных номинативно-словообразовательных явлений в совре-

менном украинском языке: аббревиации и универбации различных типов, которые считаются универсальными для славянских языков. Объектом анализа стали компрессивные процессы в их разнообразии. Соответствия «слово-сочетание – слово» исследуемого типа являются формами абстрактной номинативной единицы, которая называется номинатемой и характеризуется целым рядом формальных и семантических особенностей, свойственных только этим лексическим структурам.

Ключевые слова: деривация, мотивация, номинатема, номинация, слово, словосочетание, универб, универбация, аббревиатура, аббревиация.

Radionova T. Topical nominative and word-formation phenomena in the modern Ukrainian language

Summary. The article deals with the determination of topical nominative and word-formation phenomena in the modern Ukrainian language: abbreviation and univerbation of various types that are considered to be universal for Slavonic languages. Compressive processes in all their different forms are the object of the analysis. “Word combination – word” correspondences of the type under consideration are the forms of abstract nominative unit that is called a nominatheme and that is characterized by the whole range of formal and semantic features being peculiar only for these lexical structures.

Key words: derivation, motivation, nominatheme, nomination, word, word combination, univerb, univerbation, abbreviation.